

Головне управління морально-психологічного забезпечення
Збройних Сил України

Науково-дослідний центр гуманітарних проблем
Збройних Сил України



ОХОРОНА ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ ВІЙНИ

Том 1

**Харків
«Фоліо»
2024**

ПЕРЕДМОВА

Російсько-українська війна, що триває вже одинадцятий рік, спричинила тектонічні зсуви у всіх сферах життя і діяльності Української Держави, українського суспільства, вийшла далеко за межі нашої країни, торкнулася євроатлантичної спільноти та більшості країн світу. Проте найбільших змін зазнала воєнна складова системи національної безпеки України. І це й не дивно, адже нині відбувається не тільки протистояння світла з пітьмою, добра зі злом, майбутнього з минулим, цивілізації і руїни, а й протистояння передових військово-технічних та інформаційних технологій, усіх видів ресурсів, воєнного мистецтва.

Досвід війни, особливо за період з початку широкомасштабної агресії російської федерації проти України 24 лютого 2022 року, показав, що український народ був, є і залишатиметься в осяжному майбутньому найважливішим і найціннішим ресурсом нашої країни, адже кожна конкретна людина є тим неповторним мікрокосмом, що всотав у себе тисячолітню історію українського народу, яка несе в собі геном переможних, мужніх, хоробрих і самовідданих воїнів часів Русі-України та Русько-Литовської доби, українських козаків, Українських січових стрільців, воїнів Армії УНР, Української Держави та Галицької армії, вояків Карпатської України та повстанців УПА, – геном, який втілюється в сучасних захисниках та захисницях України.

Звісно, що до перемоги над рашизмом ще дуже далеко, але те, що рашисти не перемогли Україну за ці роки, що Україна вже неодноразово дивувала світ, який вірив у падіння Києва «за три дні», а тепер спостерігає, як просуваються українські воїни у Курській, Брянській та Белгородській областях росії, свідчить про високий бойовий дух і згуртованість українського війська, про сміливість, нестандартність мислення й лідерство військових керівників, про стійкість та непохитну віру українського народу в перемогу і справедливий мир.

Важливим чинником ефективного виконання військовими частинами (підрозділами) ЗС України завдань за призначенням є розуміння та врахування специфіки функціонування в екстремальних (бойових) умовах психіки військовослужбовця як військового професіонала та члена команди, соціально-психологічних явищ військового підрозділу як бойової команди. Зазначене зумовлює потребу в організації цілеспрямованої діяльності посадових осіб щодо формування, підтримки та відновлення до оптимального рівня психологічної готовності, емоційно-вольової стійкості, мотивації до виконання завдань за призначенням, зниження психогенних втрат і збереження психічного здоров'я військовослужбовців.

З початком війни представники країн-членів НАТО, наших міжнародних партнерів, надавали всебічну підтримку Збройним Силам України, зокрема й шляхом організації навчальних і тренінгових програм для фахівців, і для військових психологів також, у ході проведення яких ділилися практичним досвідом, теоретичними напрацюваннями, нормативними документами з питань охорони ментального здоров'я військовослужбовців. На той час для військових психологів складових сектору безпеки і оборони України стали відкриттям питання роботи мультидисциплінарних команд, контролю бойового стресу, моральної травми, стигматизації психічних розладів, супервізії тощо. Ми відкривали для себе новий світ, заснований на гуманістичних принципах і підходах, стандартах і протоколах надання психологічної допомоги, застосуванні методів психології з доведеною ефективністю тощо.

Більшість наданих нам рекомендацій були переосмислені з урахуванням українських реалій та в подальшому втілені у життєдіяльність збройних формувань нашої країни. В ході війни ми набули уже власного унікального досвіду, знань і практики щодо проведення заходів психологічної роботи з усіма категоріями військовослужбовців протягом усього періоду проходження ними військової служби на усіх етапах застосування військ (сил), яким можемо й повинні ділитися з міжнародною спільнотою, усіма зацікавленими у фаховій психологічній підтримці й супроводі військовослужбовців.

У цих книгах підсумований досвід військових психологів Збройних Сил України, науково-теоретичні та прикладні напрацювання вчених Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України за 2014–2024 роки за різними напрямками психологічного забезпечення діяльності військ (сил).

Проте основи психологічної складової в роботі з особовим складом Збройних Сил України були закладені задовго до 2014 року – буквально у перші дні й тижні створення української армії, коли розпочалася робота з опрацювання Концепції та загальної структури соціально-психологічної служби, принципи діяльності якої на багато років випередили свій час.

У наступні роки психологічне забезпечення стало одним з напрямів діяльності органів по роботі з особовим складом (з виховної роботи; з виховної та соціально-психологічної роботи; з гуманітарних питань) та складовою морально-психологічного забезпечення підготовки й ведення операцій (бойових дій).

Початок російсько-української війни зумовив появу нових завдань, які потрібно було негайно вирішувати, зокрема й щодо недопущення зниження морально-психологічного стану особового складу. Заходи психологічного забезпечення почали набувати реального змісту відповідно до змін обстановки

та умов виконання бойових завдань. Так, для оперативного реагування на психологічні процеси у військових підрозділах (військових частинах) були створені позаштатні групи психологічного забезпечення; для удосконалення професійно-психологічного відбору у військових комісаріатах введені штатні посади психологів, а в навчальних центрах та загальновійськових полігонах – позаштатні групи ППВ; отримали імпульс до інтенсивного розвитку інші напрями психологічного забезпечення, зокрема психологічне відновлення та реабілітація; розпочалася активна робота із запровадження стандартів НАТО тощо. Неабияку допомогу військовим психологам у цей час надавали цивільні психологи-волонтери.

Вершиною в розвитку системи психологічного забезпечення став наказ Генерального штабу ЗС України від 04 грудня 2014 року № 317 «Про затвердження Положення про психологічну службу Збройних Сил України», який започаткував автономізацію роботи психологів. Проте цей наказ залишився нереалізованим на практиці, ставши у підсумку першою і, на жаль, невдалою спробою вирватися з тісних обіймів органів морально-психологічного забезпечення.

Другою спробою виокремити психологічну службу в дієву організаційну вертикаль ознаменувався 2023 рік, коли в апараті Головнокомандувача ЗС України були опрацьовані пропозиції щодо створення структур психологічної підтримки персоналу та їх професіоналізації, реалізація яких наблизила б Збройні Сили України до стандартів НАТО. На жаль, і ця спроба зазнала фіаско, коли зі зміною військового керівництва та включенням моральної підтримки як складової психологічної підтримки відбулося фактичне відродження системи МПЗ під новою назвою.

Незважаючи на проблеми, недосконалість, постійну трансформацію системи психологічного забезпечення, у методичному посібнику ми намагалися науково обґрунтувати й описати її сутність, зміст, мету, завдання, складові й напрями, сили і засоби, беручи до уваги як реальний стан її функціонування й здобутки, отримані за десять років війни, так і погляд на перспективи подальшого розвитку системи психологічного забезпечення Збройних Сил України.

*генерал-майор Владислав Клочков,
начальник Головного управління
морально-психологічного забезпечення
Збройних Сил України*

Розділ 1

РОЗВИТОК СИСТЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ



ЗМІСТ РОЗДІЛУ

1.1. Довоєнний період (1991–2013 роки)	8
1.2. Період російсько-української війни (2014–2023 роки)	16
1.2.1. В ході Антитерористичної операції (квітень 2014 року – квітень 2018 року)	20
1.2.2. Під час операції Об'єднаних сил (травень 2018 року – лютий 2022 року)	27
1.2.3. В процесі відсічі широкомасштабної агресії рф проти України (лютий 2022 року – грудень 2023 року)	34
Додатки	54
Додаток 1А. Психологічний портрет російського окупанта	54

1.1. Довоєнний період (1991-2013 роки)

Становлення та розвиток структур морально-психологічного забезпечення у ЗС України розпочалося одночасно зі створенням Збройних Сил України. Українському війську в нових умовах була потрібна структура, фахівці якої працювали б з людьми, створювали відповідний морально-психологічний клімат у військових колективах. Виникла необхідність створення чіткої системи керівництва психічними процесами, запровадження нових ефективних форм та методів роботи з військовослужбовцями, забезпечення високого рівня організованості і дисципліни особового складу.

Процес пошуку і створення нової системи виявився непростим і суперечливим. За роки існування Збройних Сил неодноразово змінювалися назва, структура та чисельність органів, які займалися питанням формування та підтримання морально-психологічного стану особового складу, в тому числі й органів управління цією сферою.

Процес створення системи морально-психологічного впливу тривав від проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року до офіційного створення в МО України у квітні 1992 року структур соціально-психологічної служби як складової системи військового управління.

Розбудова власних Збройних Сил та структур, діяльність яких була спрямована на формування та підтримання морально-психологічного стану особового складу, розпочалася в Україні не з нульового рівня, а на основі спадщини, що дісталася державі від колишнього СРСР. Адже на час проголошення незалежності на території України дислокувалися десять армій, два корпуси, Чорноморський флот, функціонувала потужна мережа закладів військової освіти та величезний воєнно-промисловий комплекс.

Унікальність умов та способів військового будівництва в Україні, прагнення Української держави мати власні сучасні військові формування диктували необхідність створення принципово нової позапартійної структури, яка б відповідала за морально-психологічний вплив на особовий склад.

Такою структурою повинна була стати соціально-психологічна служба ЗС України. Вперше ідея створення соціально-психологічної служби була проголошена в лютому 1988 року на конференції дискусійних клубів у Тернополі одним із лідерів Народного Руху В. Мулявою. Суть її полягала в тому, щоб ліквідувати монополію якоїсь однієї партії щодо морально-психологічного впливу на військовослужбовців та військово в цілому, департизувати та деполітизувати цей процес і проводити гуманітарне виховання військовослужбовців.

30 січня 1992 року наказом МО України була створена комісія з доопрацювання Концепції та загальної структури соціально-психологічної служби (далі – СПС) ЗС України. На СПС покладалося завдання соціально-психологічними, організаційними засобами забезпечити згуртування особового складу ЗС України навколо ідеї державної незалежності, усвідомлення кожним військовослужбовцем відповідальності за підтримання високої бойової і мобілізаційної готовності, зміцнення військової дисципліни та правопорядку.

Основні зусилля зосереджувалися на створенні сприятливої моральної та соціально-психологічної атмосфери у військових колективах, а також на формуванні і розвитку у військовослужбовців гуманістичного світогляду, правової свідомості й особистісних якостей, необхідних для військової служби та подальшої успішної діяльності в громадянському суспільстві.

Слід відзначити, що ідея створення нової структури була сприйнята неоднозначно, як в армійському середовищі, так і українською громадськістю. Значна частина генералів і офіцерів новосформованих ЗС України були слабо підготовлені в питаннях психології, прагнули до старих, звичних їм методів виховної роботи і не могли оцінити новизну соціально-психологічної служби, гальмували втілення Концепції у практику життєдіяльності нової української армії. Це була боротьба старого з новим, оскільки велика кількість генералів і офіцерів командного складу порівнювали СПС з партійно-політичною роботою у радянській армії і не хотіли бачити новизни основних засад СПС, намагались принизити роль СПС. Проте, 5 березня 1992 року, після затвердження МО України, Концепція СПС ЗС України стала основою для створення структур, що займалися її практичною реалізацією безпосередньо у військах. А вже 22 квітня 1992 року директивою МО України була введена загальна структура СПС МО України як окремого органу управління.

Основними напрямками діяльності СПС МО України визначалися, серед іншого, соціально-психологічне забезпечення бойової підготовки і професійної діяльності військовослужбовців, не репресивного спілкування між ними на всіх етапах служби.

Було створено керівний орган – Соціально-психологічне управління МО України, до складу якого увійшли, зокрема відділи психології та професійного психологічного відбору.

До організаційних елементів структури СПС ЗС України, крім соціально-психологічного управління МО України, належали: соціально-психологічні служби видів ЗС України, військових округів (оперативних командувань), об'єднань, з'єднань; групи соціально-психологічної служби військових частин і підрозділів; відділи соціально-психологічної служби в управлінні військової освіти та у військово-навчальних закладах, соціально-психологічні служби військових комісаріатів.

У всіх військових округах, об'єднаннях, з'єднаннях, частинах та установах ЗС України були введені посади начальників соціально-психологічної служби – заступників командуючих (командирів, начальників).

Принциповою особливістю організації побудови нової структури стала відсутність у роті (батареї) заступника командира з відповідного напрямку. Натомість у батальйоні та прирівняних до нього структур працювала соціально-психологічна служба, до складу якої входили методисти-організатори. У разі потреби, рішенням командира батальйону чи начальника служби вони направлялися для роботи до певних рот (батарей) як у складі групи, так і окремо.

Отже, можна стверджувати, що розроблення Концепції і структури СПС та їх введення у практичну життєдіяльність військ виводила ЗС України на рівень кращих армій передових країн світу з питань роботи з особовим складом.

Фактично це був перший крок на шляху створення вітчизняної системи роботи з особовим складом, максимально наближеної до тієї, яка існує в арміях передових держав-членів НАТО.

Реалії життя, необхідність суттєвого підвищення дієвості виховної роботи, більш органічного поєднання теорії і практики виховного процесу, значно ефективнішого використання сил, форм і методів роботи з усіма категоріями військовослужбовців змусили керівництво МО України стати на шлях подальшої реорганізації та оптимізації організаційно-штатної структури СПС. Після уважного вивчення та узагальнення досвіду були підготовлені пропозиції щодо соціально-психологічного забезпечення операцій Збройних Сил, уточнення місця і ролі СПС у кожній бойовій ланці. Крім того, практика переконливо засвідчила, що органи Соціально-психологічної служби недостатньо ефективно впливали на морально-психологічний стан у військових колективах, на зміцнення військової дисципліни.

Концепція Соціально-психологічної служби значною мірою була спрямована на майбутнє, коли в державі та у ЗС України будуть створені відповідні економічні та соціально-психологічні умови. Враховуючи вимоги життя та пропозиції, які надходили до МО України з видів ЗС України та військових округів, колегія МО України дійшла висновку про необхідність переформування структур соціально-психологічної служби в органи виховної роботи.

У МО України згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 5 лютого 1994 року Управління соціально-психологічної служби МО України було реорганізоване в Головне управління виховної та соціально-психологічної роботи (ГУ ВСПР) МО України. 25 лютого цього ж року було затверджено Тимчасове положення про органи виховної і соціально-психологічної роботи (органи ВСПР) у ЗС України. Визначено їх повноваження, завдання та коло обов'язків по всій управлінській вертикалі. Виховні структури організовували свою діяльність на його підставі аж до 2000 року включно.

Для забезпечення більш цілеспрямованої й ефективної роботи з військовослужбовцями на всіх рівнях та підвищення персональної відповідальності керівного складу військових частин та з'єднань за стан виховної роботи і військової дисципліни Міністром оборони України було прийнято рішення ввести у структурах СПС від роти і до корпусу, авіаційної групи, району ППО та їм рівних посаду заступника командира (командувача) з виховної та соціально-психологічної роботи з відповідною корекцією функціональних обов'язків. Проте, вже 29 квітня 1994 року, розпорядженням Кабінету Міністрів України ГУ ВСПР було перейменоване у Головне управління виховної роботи (ГУВР). Структури ВСПР рішенням Міністра оборони з 13 травня 1994 року перейменовувалися в органи виховної роботи.

У директиві Міністра оборони України від 5 травня 1994 року "Про створення органів виховної роботи у ЗС України" зазначалося, що за час існування структур Соціально-психологічної служби було проведено відповідну роботу щодо соціально-психологічного забезпечення життєдіяльності військ,

згуртування усіх військовослужбовців навколо ідеї державної незалежності України.

На новостворені структури покладалося, зокрема, завдання організації соціально-психологічного забезпечення бойової і мобілізаційної готовності та підготовки військ, практичної роботи щодо зміцнення військової дисципліни, особливо боротьби з нестатутними взаєминами.

Серед іншого, соціально-психологічне забезпечення військової дисципліни і правопорядку в ЗС України; соціальне та психологічне забезпечення діяльності військ у мирний час були визначені основними напрямками діяльності органів виховної роботи.

Специфіка діяльності управлінь виховної роботи видів ЗС України відобразилася в особливостях їх структури. У видах Збройних Сил та військових округах були сформовані управління виховної роботи, які очолювали заступники командувачів з виховної роботи – начальники управлінь. До їх складу входив і відділ соціально-психологічного забезпечення бойової, мобілізаційної готовності та військової дисципліни. У зв'язку з особливостями діяльності в управліннях виховної роботи деяких видів ЗС України існували, крім того, такі відділення: аналізу соціально-психологічного забезпечення військової дисципліни, профілактики правопорушень; психологічних досліджень та корекції.

Відділи (відділення, групи) соціально-психологічного забезпечення бойової, мобілізаційної готовності та військової дисципліни входили до складу відповідних відділів (відділень) виховної роботи армійських корпусів, дивізій, бригад (полків).

Активно впроваджувалася в життя практика психологічних досліджень; розроблялася у співпраці з Головним управлінням військової освіти МО України перспективна програма надання базових соціально-психологічних знань офіцерам командного складу; НДМЦ ГУВР МО України розпочав розробку на сучасному науковому рівні навчально-методичних посібників для військ, детально розробленої системи соціально-психологічного супроводу військової служби, що мала поетапно впроваджуватися у життя Збройних Сил.

Значно посилилася увага до такого напрямку діяльності структур виховної роботи, як зміцнення військової дисципліни. З цією метою використовувався досвід, напрацьований ще в попередні десятиліття, більш активно стали застосовуватися наукові підходи, що ґрунтуються на досягненнях соціології та психології.

Зміна поглядів на роль і місце людського фактору в умовах сучасної збройної боротьби призвела в 1995 року до початку реалізації у ЗС України нового підходу до організації здійснення виховного впливу в бойових умовах. Впровадження в дію Основ підготовки та ведення операцій ЗС України ознаменувало появу в ЗС України нового виду в системі оперативного (бойового) забезпечення. Морально-психологічне забезпечення вперше набуло офіційного статусу виду оперативного забезпечення.

Протягом 1997–2000 років продовжувався пошук оптимальної системи морально-психологічного впливу щодо формування та удосконалення

нормативно-правової бази виховної роботи та морально-психологічного забезпечення життєдіяльності військ (сил).

У січні 1997 року Президентом України було затверджено Державну програму будівництва та розвитку ЗС України на період до 2005 року. Одним із найважливіших завдань військового будівництва постала проблема пошуку шляхів зміцнення морально-психологічного стану особового складу ЗС України.

Вагомим внеском щодо пошуку та втілення в життєдіяльність ЗС України реальних та ефективних шляхів морально-психологічного впливу стала Концепція виховної роботи у Збройних Силах та інших військових формуваннях України, затверджена Указом Президента України від 4 вересня 1998 року №981/98.

Концепція виховної роботи найпершою своєю метою чітко визначила забезпечення єдності навчання і виховання, розвитку психологічної підготовки особового складу ЗС України.

Основну увагу органи виховної роботи приділяли морально-психологічному забезпеченню бойової та мобілізаційної готовності військ (сил), бойовому чергуванню, бойовій службі, оперативній та бойовій підготовці, а також морально-психологічному забезпеченню військової дисципліни та профілактиці правопорушень.

Практика впровадження у життєдіяльність військ вимог Концепції виховної роботи ставала необхідною передумовою досягнення позитивних результатів у виконанні завдань ЗС України, адже в основу Концепції було покладено, зокрема, удосконалення психолого-педагогічної майстерності офіцерських кадрів, управління військовими колективами, а також прийняття управлінських рішень на підставі соціально-психологічних досліджень.

У зв'язку з цим пріоритетним напрямом роботи виховних структур стало оздоровлення морально-психологічного клімату у військових колективах, зміцнення дисципліни і правопорядку, проведення на професійному рівні профілактичної роботи, ефективного впливу на колективну думку, настрої, мотивацію до служби.

Враховуючи об'єктивні умови, що склалися в ході вітчизняного військового будівництва, у травні 1999 року офіційно перестало існувати поняття – соціально-психологічне забезпечення бойових дій. Після затвердження Концепції виховної роботи у ЗС України та інших військових формуваннях України стало зрозуміло, що велика ділянка виховної роботи, пов'язана з організацією морально-психологічного впливу на особовий склад в ході підготовки та ведення бойових дій, залишилась поза увагою виховних структур. Виходячи з наявного світового досвіду, враховуючи об'єктивні умови, що, на той момент, створилися в ході вітчизняного військового будівництва, 5 травня 1999 року, наказом МО України №142 була введена в дію “Концепція морально-психологічного забезпечення підготовки та ведення операцій (бойових дій) ЗС України”. Морально-психологічне забезпечення визначалось як один із основних видів у системі всебічного забезпечення підготовки та ведення бойових дій.

Це дало можливість розгорнути практичну роботу щодо створення у Збройних Силах нової системи МПЗ бойового застосування військ та стало значним досягненням на шляху створення механізму управління морально-психологічними та соціальними процесами у військових колективах у бойових умовах. Для розв'язання цієї проблеми з 2000 року в Національній академії оборони України було створено кафедру морально-психологічного забезпечення діяльності військ (сил). Колектив кафедри було спрямовано на вивчення із слухачами академії системи, принципів, форм та методів організації проведення нового виду всебічного забезпечення.

У Концепції морально-психологічного забезпечення підготовки та ведення операцій (бойових дій) ЗС України зазначено, що морально-психологічне забезпечення це один із основних видів всебічного забезпечення військ (сил), а також визначено складові елементи, внутрішню структуру системи морально-психологічного забезпечення військ (сил), пріоритети щодо його змісту та організації. Крім того, документом визначались головні напрями діяльності органів військового управління стосовно організації морально-психологічного забезпечення, залучення сил і засобів інших видів забезпечення, родів військ та спеціальних військ.

Першочерговими завданнями щодо реалізації Концепції морально-психологічного забезпечення підготовки та ведення операцій (бойових дій) ЗС України було визначено:

- відпрацювання нормативно-правової бази морально-психологічного забезпечення, координація з цих питань зусиль органів військового управління всіх рівнів, науково-дослідних організацій та установ, військових навчальних закладів ЗС України;
- створення структурних підрозділів морально-психологічного забезпечення на всіх рівнях військового управління;
- удосконалення системи підготовки фахівців з виховної роботи у ЗС України як безпосередніх організаторів морально-психологічного забезпечення;
- розвиток системи управління морально-психологічним забезпеченням у єдиній системі управління військами (силами);
- удосконалення системи навчання слухачів (курсантів) Національної академії оборони України, військових навчальних закладів, студентів військових навчальних підрозділів, які входять до складу цивільних вищих навчальних закладів;
- удосконалення практики організації морально-психологічного забезпечення, створення відповідної методичної бази;
- вивчення та впровадження у практику вітчизняного та зарубіжного досвіду реалізації духовної складової бойового потенціалу військ (сил) під час їх бойового застосування.

Планувалося впродовж 1999 року проблематику МПЗ вкласти в основні документи повсякденної життєдіяльності, бойові документи, призначені регламентувати застосування ЗС України, оперативну та бойову підготовку.

Виконуючи завдання, визначені Міністром оборони, в умовах будівництва та розвитку ЗС України в загальній системі забезпечення бойових дій з'єднань і військових частин видів ЗС України все більш актуальною ставала проблема формування моральної готовності та психологічної рівноваги особового складу.

Помітний поштовх для конкретизації завдань, напрямів діяльності у сфері виховної роботи дало введене в дію наказом МО України від 18 липня 2000 року №226 (із внесеними змінами до нього в наказі МО України від 14 грудня 2000 року №462) – “Положення про органи виховної роботи ЗС України”. Нові підходи до діяльності органів виховної роботи було започатковано із затвердженням Державної програми реформування та розвитку ЗС України на період до 2005 року і Програми реформування і розвитку морально-психологічного забезпечення ЗС України на період до 2005 року.

Цими документами передбачалось створити єдину систему морально-психологічного забезпечення операцій (бойових дій) військ (сил) та життєдіяльності Збройних Сил; втілити у практику життєдіяльності та застосування військ (сил), перш за все, сучасних морально-психологічних технологій роботи. Удосконаленню підлягала система роботи органів військового управління всіх рівнів щодо зміцнення морально-психологічного стану особового складу.

Предбачалось також створення системи надання психологічної допомоги військовослужбовцям та членам їхніх сімей, а в гарнізонах і окремих військових містечках – психологічних консультацій.

Безпосереднє керівництво організацією психологічного забезпечення у військах (силах) здійснювало управління морально-психологічного забезпечення життєдіяльності військ, яке структурно входило до складу Головного управління виховної роботи МО України.

Задля посилення гуманітарної складової військової служби та забезпечення подальшої гуманізації військової освіти і науки Президент України видав розпорядження від 25 жовтня 2003 року №338/2003-рп “Про заходи щодо реформування гуманітарної сфери Збройних Сил України”, згідно з вимогами якого передбачалося скасування інституту заступників командирів (начальників) з виховної роботи та введення посад органів з гуманітарних питань з відповідними структурними підрозділами.

У МО України було опрацьовано Концепцію гуманітарного та соціального розвитку у ЗС України, яка була затверджена Указом Президента України.

Для реалізації вимог Президента України та вдосконалення системи соціально-психологічного забезпечення життєдіяльності військ (сил) було підготовлено доповідну записку щодо створення Соціально-психологічної служби ЗС України.

У записці зазначалося, що процеси глобалізації політичних, соціально-економічних, технологічних та інформаційних змін, а також прискорення реформування ЗС України поряд з вирішенням багатьох важливих завдань у діяльності органів військового управління, висувають на перший план врахування людського чинника, з його психологічною структурою, мотивацією, моральністю, інтелектом, з його проблемами в цілому.

Наприклад, запроваджена тоді система атестації офіцерського складу в ЗС України, що включала 41 параметр, не була підкріплена соціально-психологічним інструментарієм та не давала можливості об'єктивно оцінити їх професійні, морально-ділові та психологічні якості, а відповідно їх професійну придатність і визначення перспектив проходження військової служби.

Все це обумовлювало необхідність переходу до якісної нової системи діяльності органів військового управління щодо впровадження соціально-психологічних механізмів у загальній системі реалізації гуманітарної політики держави у ЗС України.

Таким видом діяльності могла бути соціально-психологічна робота у ЗС України, яка б являла собою систему узгоджених, цілеспрямованих соціально-психологічних, соціологічних та медичних заходів, що спрямовані на досягнення високої бойової та мобілізаційної готовності, підвищення ефективності службової діяльності особового складу, забезпечення позитивного морально-психологічного стану та соціально-психологічної стабільності військовослужбовців, членів їх сімей та цивільного персоналу ЗС України в інтересах виконання завдань військової служби, як у мирний, так і у воєнний час.

Відповідно до Директиви № Д-115/1/02 від 5 лютого 2004 року, 30 квітня 2004 року було сформоване Головне управління з гуманітарних питань та соціального захисту ЗС України Генерального штабу ЗС України.

27 грудня 2005 року Указом Президента України №1862-25т/2005 було затверджено та введено в дію Державну програму розвитку ЗС України на 2006–2011 роки, де передбачалося визначення нових цілей застосування та основних завдань Збройних Сил України з урахуванням нових викликів і загроз у сфері безпеки.

У програмі було визначено основні напрями роботи в гуманітарній та соціальній сферах у ЗС України: соціально-психологічний супровід військової служби; морально-психологічне забезпечення підготовки та застосування військ (сил).

У червні 2005 року в Збройних Силах України відповідні структури, які відповідали в тому числі за організацію психологічного забезпечення, були розформовані, а їх функції та завдання покладені на відповідних командирів (начальників).

У червні 2008 року керівництвом МО України було прийняте рішення про створення (відновлення) структур виховної та соціально-психологічної роботи, керівництво якими покладалося на сформовано на основі кадрів Головного управління особового складу Генерального штабу ЗС України Головне управління виховної та соціально-психологічної роботи ЗС України.

Структурно до складу ГУ ВСПр ЗС України увійшли й соціально-психологічне управління.

З жовтня 2008 року наказом начальника Генерального штабу – Головнокомандувача ЗС України від 19 вересня 2008 року №99 Головному управлінню передали у безпосереднє підпорядкування Соціально-психологічний центр ЗС України.

Упродовж вересня-жовтня 2008 року створюються управління з виховної та соціально-психологічної роботи у складі Командувань видів ЗС України, до складу яких входять, зокрема, відділи морально-психологічного забезпечення.

За нових суспільно-політичних та соціально-економічних умов, реформування структури виховної та соціально-психологічної роботи набуло важливого значення. Розпочалося удосконалення нормотворчої бази.

Постала проблема опрацювання рекомендацій щодо організації ефективного професійно-психологічного відбору особового складу – строковика і контрактника, кандидата до вступу у ВВНЗ, резервіста і майбутнього воїна-миротворця.

З 2008 до 2012 року Головним управлінням виховної та соціально-психологічної роботи підготовлено накази МО України та начальника Генерального штабу – Головнокомандувача ЗС України, які стосувалися: професійно-психологічного відбору особового складу для проходження військової служби за контрактом та навчання у ВВНЗ; створення єдиної системи соціально-психологічних досліджень у ЗС України тощо.

Розпочалися позитивні зрушення, як у системі підготовки фахівців для структур виховної та соціально-психологічної роботи ЗС України, так і у сфері наукових досліджень соціальних та гуманітарних проблем.

У 2011 році підготовка фахівців для структур виховної та соціально-психологічної роботи проводилася у трьох провідних ВВНЗ ЗС України, а саме: Гуманітарний інститут Національного університету оборони України, Військовий інститут Національного університету ім. Тараса Шевченка, Академія Сухопутних військ ім. Петра Сагайдачного.

У 2012 році прийнято рішення про трансформацію органів виховної та соціально-психологічної роботи в органи по роботі з особовим складом.

Загалом, за час реформування системи морально-психологічного впливу у 2008–2014 рр. безпосередні його організатори показали свою спроможність виконувати завдання за призначенням, однак психологічна складова в цей період, незважаючи на підготовку кадрів психологів, не набула сталого розвитку та не знайшла суттєвого віддзеркалення у відповідних на той час структурах по роботі з особовим складом.

1.2. Період російсько-української війни (2014 – 2023 роки)

Для більшості військовослужбовців на першому етапі бойових дій було важко сприймати все, що відбувалося в країні, правильно реагувати на виступи антиукраїнські налаштованих груп населення, долати бар'єри сприйняття втрат своїх побратимів та здійснення пострілу в противника, бачити руйнування, знищену військову техніку та загиблх мирних жителів.

Особовий склад ЗС України у своїй більшості був психологічно не готовим до ведення асиметричних дій спеціальних підрозділів російської федерації. Цьому сприяло і те, що основним завданням військовослужбовці вважали захист свого народу і держави від зовнішньої агресії і відкидали можливість брати участь у заходах, які повинні були виконувати внутрішні війська та міліція.

За виключенням тих, хто брав участь у миротворчих операціях, особовий склад не був навчений способам та методам дій на блокпостах. І, якщо більша частина військовослужбовців військової служби за контрактом та офіцерів досить швидко адаптувались до виконання завдань, то проблемним питанням стало підготовка та введення до строю військовослужбовців першої та другої черг мобілізації, які практично на початковому етапі, у зв'язку з недосконалістю законодавства, саботували підготовку та ігнорували вимоги командирів і начальників.

Визначені у мирний час пункти психологічної допомоги практично не виконували своєї ролі. Фахівці, які могли б надавати практичну психологічну допомогу були відсутні, або вони виконували інші завдання. Давалось взначи відсутність належної підготовки ЗС України протягом минулих років, постійні скорочення чисельності та реформування структур МПЗ.

Проведення 1–3 черг часткової мобілізації у 2014 році, з одного боку, дозволило у короткі терміни виконати завдання щодо комплектування військових частин та підрозділів ЗС України особовим складом і тим самим забезпечити неможливість просування в глибоку територію нашої країни сил противника. З іншого боку, внаслідок того, що мобілізація проводилась у стислі строки, кількісному показнику відбору військовозобов'язаних надавалася перевага перед якісним. Як наслідок, у результаті низького рівня ППВ громадян, які призивались за мобілізацією, ЗС України понесли невиправдані психологічні втрати серед особового складу під час виконання завдань на сході України (зростання суїцидів, як в зоні бойових дій, так і в період ротації; масова алкоголізація; великий відсоток мобілізованих військовослужбовців, які відмовилися з тих чи інших причин виконувати службові обов'язки після ротації тощо).

Призов виявив системні *недоліки в організації ППВ та розподілу військовозобов'язаних*, необхідність оперативного виправлення помилок щодо їх призову, які були допущені військовими комісаріатами, а саме:

- значний відсоток військовозобов'язаних (до 20%) взагалі відмовилися від отримання мобілізаційних розпоряджень;
- в прикордонних районах спостерігалася тенденція щодо зменшення чисельності мобілізаційних ресурсів у зв'язку з масовим виїздом на сезонні роботи закордон;
- вивчення приписного складу, їх морально-ділових та військово-професійних якостей не здійснювалося, мали місце численні факти призову померлих осіб, хворих на онкологічні захворювання, ВІЛ/СНІД, туберкульоз, хронічний алкоголізм, засуджених за тяжкі злочини тощо;
- в кожній військовій частині мали місце скарги, а інколи бунти військовозобов'язаних з причини введення їх в оману представниками військових комісаріатів щодо термінів мобілізації;
- прибуття до військових частин військовозобов'язаних у нетверезому стані, факти систематичного вживання ними спиртних напоїв, відмови від виконання службових обов'язків, самовільні залишення місць служби та їх

повернення з різних причин до комплектуючих військових комісаріатів.

Перші півроку ведення бойових дій засвідчили про наявність у особового складу ознак бойової психологічної травматизації (гострих стресових реакцій), таких як втома, безсоння, дезорієнтованість, пригніченість, виснаження, шоківі реакції, поведінкові розлади, агресивність, страх, паніка, втрата самоконтролю, почуття безвиході, соціальна відчуженість, апатія. Все це знаходило вихід у зловживанні спиртним, наркотиками, залишенні місця виконання завдань тощо.

Разом з цим, в бойових умовах виявилися такі позитивні реакції, як загострення психологічних реакцій, стійка саморегуляція, посилення колективних почуттів, злагодженості, взаємодопомога, побратимство, готовність до ризику.

Загалом БПТ та розлади виникали на всіх стадіях бою, якщо сила впливу факторів бойової обстановки перевищувала захисні можливості організму людини.

Окрім цього значний ефект на психіку українських військовослужбовців мало постійне або тривале перебування на очах товаришів у тяжких умовах – так званий “ефект акваріуму”, який полягав у намаганні військовослужбовця свідомо або несвідомо порушити сталі відносини, позбавитись роздратованості одноманітного оточення.

Крім цього, важливим фактором стресу для військовослужбовців у перші місяці війни була їх “безіменність” – відсутність у особового складу розпізнавальних жетонів, більшість командирів взводної та ротної ланки не змогли у короткий термін створити міцні колективи за умов призову мобілізованих першої та другої хвилі мобілізації, люди зневірялися у можливості проявів братерства, взаємодопомоги, турботи з боку командирів.

Більшість психічних травм та розладів виникали через виснаження психіки військовослужбовців, емоційний стрес внаслідок хронічної перевтоми, слабкість їх нервової системи, тому бойовий режим діяльності для них ставав непосильним.

***Довідково.** За найбільш загальними оцінками бойові психогенні втрати в перший рік війни складали від 5% у звичайних умовах бойових дій до 40% (битва за Іловайськ, Дебальцеве, Зеленопілля) від загальної кількості санітарних втрат.*

Підтвердилася загальна тенденція, відома американцям ще за часів війни у В'єтнамі:

- у бойовій обстановці у 90% воїнів страх спостерігався у виразній формі (до 45% вояків – блювання, мимовільне виділення сечі і калу);

- у 65% із них пік страху відмічався перед боєм та на початку його, до 21% – у ході бою, до 8% – після бою, а 6% взагалі не могли згадати перебіг своїх переживань;

- в першому бою лише 15% особового складу вели ефективний вогонь по противнику, а з урахуванням тих, хто проявляє ініціативу, відсоток реальних учасників перших боїв ледве міг бути доведений до 25%;

- у 10-25% особового складу страх не проходив і після бою, а переростав у бойову психічну травму.

ЗМІСТ

Передмова	3
Розділ 1. РОЗВИТОК СИСТЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ	6
1.1. Довоєнний період (1991–2013 роки)	8
1.2. Період російсько-української війни (2014–2023 роки)	16
1.2.1. В ході Антитерористичної операції (квітень 2014 року – квітень 2018 року)	20
1.2.2. Під час операції Об’єднаних сил (травень 2018 року – лютий 2022 року)	27
1.2.3. В процесі відсічі широкомасштабної агресії РФ проти України (лютий 2022 року – грудень 2023 року)	34
ДОДАТКИ	54
Додаток 1А. Психологічний портрет російського окупанта	54
Розділ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ	56
2.1. Керівництво психологічним забезпеченням	58
2.2. Сутність, зміст, мета та завдання психологічного забезпечення	62
2.3. Сили, засоби і напрями психологічного забезпечення	65
2.3.1. Суб’єкти та об’єкти психологічного забезпечення входять до системи психологічного забезпечення	65
2.3.2. Сили і засоби психологічного забезпечення	65
2.3.3. Напрямами психологічного забезпечення	68
2.4. Організація заходів психологічного забезпечення у військових частинах (на кораблях)	74
2.5. Організація підготовки фахівців психологічного забезпечення	79
2.5.1. Організація проведення супервізії	82
2.5.2. Організація проведення інтервізії	87
2.6. Науково-методичне супроводження заходів психологічного забезпечення	88
2.6.1. Наукове супроводження	88
2.6.2. Методичне супроводження	89
ДОДАТКИ	91
Додаток 2А Загальні обов’язки військового психолога	91
Додаток 2Б Словник термінів психологічного забезпечення	92
Додаток 2В Тактичні знаки психологічного забезпечення	96
Додаток 2Г Зразок нагрудної наліпки “ПСИХОЛОГ”	98
Додаток 2Г Етичний кодекс психолога Збройних Сил України	99
Додаток 2Д Рекомендований перелік валізи офіцера-психолога	102
Додаток 2Є Методичний посібник “Психологічне забезпечення розвитку лідерських якостей майбутніх офіцерів”	103

Додаток 2Ж Методичний посібник “Практикум з формування стресостійкості військовослужбовців до раптових змін бойової обстановки”	110
Розділ 3. ПРОФЕСІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВІДБІР ТА ПСИХОДІАГНОСТИКА ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ	157
3.1. Професійно-психологічний відбір військовослужбовців	159
3.1.1. Завдання груп професійно-психологічного відбору	160
3.1.2. Психодіагностичні завдання та критерії на етапі професійно-психологічного відбору	163
3.1.3. Формування висновків про результати професійно-психологічного відбору та робота з отриманою інформацією	169
3.2. Соціально-психологічне вивчення і психодіагностика військовослужбовців	170
3.2.1. Соціально-психологічне вивчення: етапи та завдання	171
3.2.2. Психодіагностика – предмет, задачі, вимоги до організації її проведення	204
ДОДАТКИ	217
Додаток 3А Карта професійно-психологічного відбору кандидата	217
Додаток 3Б Перелік психодіагностичних методик, які використовуються під час проведення заходів професійно-психологічного відбору у Збройних Силах України	219
Додаток 3В Методичний посібник “Збірник психодіагностичних методик для професійно-психологічного відбору кандидатів на військову службу за контрактом у Збройних Силах України”	221
Додаток 3Г Методичний посібник “Діагностика схильності військовослужбовців до ігрової залежності”	322
Додаток 3Г Методичний посібник “Психодіагностика лідерських якостей військовослужбовців”	422
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	544
Розділ 4. ПСИХОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА ОСОБОВОГО СКЛАДУ	546
4.1. Сутність, зміст, головні завдання психологічної підготовки	548
4.2. Методи і прийоми психологічної підготовки особового складу	551
4.3. Підходи до оцінювання психологічної підготовки	555
4.4. Керівництво та організація психологічної підготовки у Збройних Силах України	559
ДОДАТКИ	562
Додаток 4А. Критерії оцінювання психологічної підготовки	562
Додаток 4Б. Типова схема НТК психологічної підготовки особового складу	563
Додаток 4В. Методичні рекомендації з психологічної підготовки військовослужбовців Збройних Сил України щодо формування стресостійкості до дій в умовах різкої зміни бойової обстановки	564

Додаток 4Г. Методичні рекомендації з організації психологічної підготовки військовослужбовців Збройних Сил України до перебування в умовах примусової ізоляції	614
Додаток 4Г. Методичний посібник “Теорія і практика управління страхом в умовах бойових дій”	642
Додаток 4Д. Методичний посібник “Забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців в умовах бойових дій”	709